

ФУНКЦІЇ ДОВІРИ ТА НЕДОВІРИ У СКЛАДІ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ

Стаття присвячена визначенню функцій довіри та недовіри у складі соціального капіталу. Відштовхуючись від різних наукових поглядів у виділенні складових соціального капіталу, автор пропонує власну структурно-функціональну модель соціального капіталу та обґрунтовує доцільність розгляду довіри та недовіри як його складових, розкриваючи їхні функції.

Keywords: *trust, distrust, social capital, social networks, structural elements, functional elements, structural-functional model.*

Ключевые слова: *доверие, недоверие, социальный капитал, социальные сети, структурные элементы, функциональные элементы, структурно-функциональная модель.*

Ключові слова: *довіра, недовіра, соціальний капітал, соціальні мережі, структурні елементи, функціональні елементи, структурно-функціональна модель.*

Сьогодні в соціології та інших суспільствознавчих науках значна увага відводиться проблемі соціального капіталу. Зокрема, наукові дискусії точаться навколо таких питань, як сутність природи соціального капіталу, виділення його складових, визначення будови його структури та виявлення чинників, які його формують. Наразі здобуток провідних теоретиків, які займаються проблемою соціального капіталу та суміжними з ним феноменами, дає підстави бути впевненим щодо наявності у його складі такого компонента, як довіра. Зокрема, на цьому наполягали П.Бурдье, Р.Патнем, Д.Гамбетта, Дж.Коулман, Ф.Фукуяма. Щодо визначення інших складових соціального капіталу серед вчених такої одностайності не спостерігалось. Наприклад, у міркуваннях Дж.Коулмана щодо

сутності соціального капіталу фігурують такі його компоненти, як довіра, взаємодопомога, зобов'язання, очікування, інформаційні канали і соціальні норми. На думку Р. Патнема, соціальний капітал містить норми взаємності/соціальні норми, мережі суспільної активності та соціальну довіру. Ф. Фукуяма вважає основними складовими довіру та спонтанну соціалізованість¹. А. Портес та Дж. Сенесенбреннер виокремлювали: ціннісні орієнтації, індивідуальну соціальну взаємодію, обмежену солідарність та вимушену довіру. А. Бруні вважає, що головними складовими соціального капіталу є взаємність, толерантність, довіра (у тому числі до політичних інститутів). Різноманіття компонентів, запропонованих цими вченими як складові соціального капіталу дає підстави вважати, що мережа контактів соціального суб'єкта функціонує на тих самих зв'язках, які підтримують різноманітні форми взаємодії у суспільстві, тому коло складових соціального капіталу є значно ширшим, ніж виділяють окремі дослідники.

Однак повернемося до роздумів щодо доцільності розгляду довіри як складової соціального капіталу. Отже, виникає питання, чому дослідники вбачали у структурі соціального капіталу саме довіру? Відповідь напрошується з огляду на саму сутність явища довіри. На думку Г. Заболотної, “передусім довіру слід розглядати як один з факторів, що підтримують стійкість та інтегрованість суспільства. Розгляд довіри у цій проекції вказує на її роль у конструюванні горизонтальних та вертикальних суспільних відносин. У першому випадку довіра бере участь у формуванні групових ідентичностей (усвідомлення спільної причетності до якого-небудь колективу, спільноти), нових відносин співробітництва і солідарності, різноманітних форм громадських асоціацій (суспільні та ініціативні рухи,

---

¹ Спонтанна соціалізованість – здатність індивіда швидко заводити нові знайомства, завдяки вмінню оперативного засвоєння норм та цінностей, притаманних тим чи іншим соціальним групам, організаціям.

політичні партії, клуби інтересів, етнічні асоціації, релігійні деномінації, групи взаємодопомоги та ін.). Хоча громадянські асоціації можуть бути побудовані з урахуванням різних організаційних принципів, членство в них визначається загальними уявленнями, добровільності в прийнятті визначених зобов'язань і взаємною довірою. Тим самим довіра сприяє відтворенню особливого феномена — соціального капіталу” [1, с. 69] .

Отже, за умов наявності довіри утворюється зв'язок між соціальними суб'єктами, який значною мірою детермінує їх взаємодію та кооперацію, тим самим формуючи соціальну мережу. Аргументом проти міркувань, що довіра є однією із основ (або власне основою), яка відповідає за утворення соціального капіталу, виступає твердження, що залежно від ситуації взаємодії зв'язок між суб'єктами може бути сформований і на основі розрахунку, і за умов примусу. Однак згідно з моделлю, запропонованою психологами Р.Левицьки, М.Стівенсоном и Б.Банкером існує три виміри довіри: 1) довіра, заснована на розрахунку 2) довіра заснована на знанні; 3) довіра, заснована на тотожності. До того ж, на відміну від примусу або розрахунку, довіра не лише зумовлює взаємодію, а й міцність зв'язку між суб'єктом соціального капіталу та його контактами. На етапі утворення зв'язку довіра сприяє формуванню відносин, далі ж — довіра вимагає свого підтвердження або спростування, що відбувається в ході подальших практик взаємодій. Якщо в соціальних суб'єктів немає спільних інтересів та справ, упевненості у надійності, позитивних очікувань від потенційних взаємодій, таке знайомство є номінальним, без практик взаємодії. Натомість, зростання і зміцнення довіри між індивідами розширює коло спільних справ, інтересів, а отже, і практик взаємодії. Так, дружні відносини виникають і формуються за умов взаємної обопільної можливості в тих чи інших питаннях покладатися один на одного, яка значною мірою залежить від того, є між суб'єктами довіра чи немає. Довіра закладає

підвалини для розвитку стосунків соціальних індивідів з малознайомих до приятельських, з приятельських до дружніх, з суто ділових до дружніх і т.д., або ж з приятельських до партнерських (наприклад, у випадку заснування спільного бізнесу). Індивід включає інших у свою соціальну мережу, визначаючи для себе деякі аспекти, в яких вони тією чи іншою мірою заслуговують довіри. У свою чергу, здатність індивіда викликати довіру є запорукою створення нових знайомств. Зрозуміло, що в мережу знайомств суб'єкта входять і ті особи, які не викликають довіри, — ці знайомства переважно номінальні, і такі особи свідомо не залучаються соціальним суб'єктом до регулярних практик взаємодії. Соціальна мережа — це статичне утворення, яке стає соціальним капіталом тоді, коли залучається довіра. Довіра сприяє утворенню зв'язків між індивідами і забезпечує стійкість цих зв'язків, що дає підстави вважати її базовим елементом соціального капіталу. Саме тому теоретики соціального капіталу зосереджують свою увагу переважно на цьому компоненті.

Останні напрацювання щодо визначення змісту поняття довіри значно різняться від тих положень, що існували колись. П.Гросс дійшов висновку, що класичне розуміння довіри вже застаріле для сучасної науки. На його думку, поняття довіри успадкувало з минулого таку свою головну слабкість: “Судження про його зміст зупинилися на старозавітному уявленні про довірчість (*Vertrautheit*). У світі, заснованому на довірчих відносинах, минуле визначає майбутнє. Тим часом, сучасний світ живе нововведеннями, і отже, ключовим стає питання про довіру до нового. По суті, йдеться про нову формулу довіри в світі, що змінюється, про такий тип довіри, який сприятиме інноваційному розв'язанню старих проблем” [2, с. 19].

Якщо раніше вчені вдовольнялися визначенням єдиного поняття “довіра”, то в сучасний період у середині самого поняття “довіра” нерідко пропонується класифікація, яка

визначає її зміст по-різному. П.Штомпка вважає, що довіра може бути особистісною, загальною, позиційною, інституціональною, комерційною, технологічною. М.Ендрес розмежовує рефлексивну та функціонуючу довіру: “Довіра як форма осягнення світу, тобто рефлексивна довіра, відображає соціальну реальність як сукупність процесів, пов’язаних з ризиком. При цьому йдеться про ситуативно обмежений тип довіри, котрий не можна прирівнювати до її загального типу. Відповідно, рефлексивна довіра передбачає калькуляцію ризиків, оцінку співвідношення користі й витрат, а також спроби контролю дій інших соціальних акторів” [3, с. 12]. А під функціонуючою довірою він розуміє “модус, який імпліцитно властивий соціальній дії, є його не артикульованою передумовою” [3, с. 12]. Тому розгляд сутності довіри в рамках власне поняття “довіра” породжує суперечності у її трактуванні. З огляду на те що довіру можна розуміти і як почуття, і як оцінку, і як передумову дії, більшість суперечностей випливає з того, що, викладаючи свої теоретичні міркування щодо довіри, дослідники не вказують контекст, у якому довіра розуміється. У зв’язку з цим, на нашу думку, довіру необхідно розглядати як соціологічну категорію, яка охоплює низку понять, що розкривають її сутність відповідно до форм виразу (почуття, настанова, орієнтація на дію, дія, позиція відносно інших об’єктів/суб’єктів); соціального виміру (мікро-, мезо-, макро-); типів об’єктів, до яких суб’єкт виражає довіру (персоніфіковані/неперсоніфіковані); сфер суспільного життя (економіка, політика та ін.).

Усвідомлення багатоманіття вимірів довіри та сучасних контекстів, які детермінують її сутність, спонукає до здійснення нових спроб її інтерпретацій. У зв’язку з цим ми пропонуємо розуміти довіру як оцінку суб’єктом того чи іншого об’єкта, яка в подальшому може стати дією. Відповідно, ця оцінка може бути різного характеру, оскільки і взаємодія між суб’єктами може мати як емоційне, так і

прагматичне забарвлення. Тому, на нашу думку, довіра — це позитивна морально-етична, емоційна і водночас прагматична оцінка соціальним суб'єктом деякого об'єкта з позицій його надійності і відповідності очікуванням суб'єкта, яка орієнтує на дію, є імпульсом до взаємодії та характеризує готовність суб'єкта до кооперації. Це визначення передбачає, що довіра може виступати оцінкою, на основі якої можлива подальша дія і взаємодія з іншими, тому довіра тут представлена і у рефлексивному, і у функціональному розуміннях.

Щонайкраще специфіку довіри як складової соціального капіталу розкривають функції, які вона виконує, будучи нею. Отже, згідно з загальною думкою, що довіра є одним із найважливіших чинників інтеграції, впливає, що і у складі соціального капіталу основною функцією довіри є утворення соціальних зв'язків, іншими словами, створення соціального капіталу. Тим самим довіра об'єднує індивідів між собою і створює умови для взаємодії. З втратою довіри, яка потенційно може призвести до значної моральної та матеріальної шкоди однієї із взаємодіючих сторін, взаємодія між суб'єктами може припинитися, оскільки об'єкт взаємодії зарекомендував себе як ненадійний, а отже, такий, що не викликає довіри. Судження про крихку та тендітну природу довіри, надзвичайно низьку ймовірність її повернення у разі втрати, неодноразово висловлювали представники різноманітних наукових галузей: психологи, соціологи, економісти тощо. Досить універсально описав ситуацію втрати довіри психолог В.Зінченко: «Довіра відіграє стосовно особистості формують роль. Втративши довіру в очах оточуючих, втрачаєш обличчя. Повернувши довіру, отримуєш лише шанс — не гарантію — її відновити. Тому психологічна культура довіри тісно пов'язана з культурою особистості й міжособистісних відносин. Я так багато говорю про особистість, тому що одним із головних критеріїв (поряд із її свободою) є флюїди довіри, які випромінюються від неї. Зга-

даємо відоме: “Я би з ним не пішов у розвідку”. Знову прислухаємося до мови: “Він втерся у довіру”, “Людина варта довіри”. Отже, “довіра” в деякому сенсі є синонімом “особистості” [4, с. 90]. Таким чином, постійні регулярні практики взаємодії підтримуються завдяки довірі, що дає підстави вважати наступною її функцією підтримання соціальних зв’язків.

Значний обсяг інформації соціальний суб’єкт отримує зі своєї соціальної мережі, тому що комунікативні практики індивідів переважно зосереджені в середовищі соціального капіталу. Інформаційне суспільство виробляє та розповсюджує за допомогою ЗМІ великі масиви інформації, які сучасний індивід фізично не в змозі досягнути самостійно. Як вважає А.Філіпов, задля економії часу індивід вибирає для себе позицію довіри або недовіри до інформації. Питання, в яких індивід не є експертом, спонукають його звертатися до знайомих, які, на його думку, є більш компетентними і авторитетними у даному питанні. Довіряючи їм, він приймає або їхню позицію, або ж деякі аспекти їхньої позиції. За рахунок довіри відбувається активний обмін інформацією, що дає підстави вважати його наступною функцією довіри. Також довіра створює умови для здійснення обміну іншими різноманітними ресурсами, як матеріальними, так і нематеріальними благами.

На основі довіри відносини між індивідами можуть виражатися не лише у практиках комунікації і взаємодії, а й набувати різноманітних форм взаємодопомоги, підтримки та ін. З одного боку, індивід може звернутися за допомогою до тих осіб, яким він довіряє у необхідному для нього питанні, з другого — отримати допомогу він може від осіб, які, своєю чергою, довіряють йому. Тому ще однією функцією довіри ми можемо вважати забезпечення допомогою та підтримкою (як соціальною, так і психологічною).

Отже, до основних функцій довіри як складової соціального капіталу ми можемо віднести: 1) утворення та підтримання соціальних зв'язків; 2) обмін благами матеріальної та нематеріальної природи, зокрема інформацією; 3) забезпечення допомоги, соціальної та психологічної підтримки. Подальше вивчення функцій, які виконує довіра у складі соціального капіталу, дасть змогу переосмислити її сутність та пояснити принципи функціонування соціального капіталу на мікро-, мезо- та макрорівнях соціальної реальності.

Логічно, що там, де існує довіра, є місце і для недовіри, оскільки в процесі взаємодії одна із сторін не завжди виправдовує очікування іншої, внаслідок чого виникає недовіра. Раніше в соціології феномен недовіри майже не досліджувався, за винятком хіба що робіт Р.Хардіна та окремих аспектів в теорії довіри П.Штомпки. Тим паче недовіра не розглядалася в контексті соціального капіталу. Але все ж таки виникає питання: якщо довіра є основою соціального капіталу (як вважає більшість вчених, залучених до роботи над цією тематикою), то що відбувається зі структурою соціального капіталу, коли у відносинах між суб'єктами виникає недовіра? За П.Штомпкою, недовіра є негативною ставкою суб'єкта на зміну ситуації у майбутньому. За умов упередженої негативної ставки суб'єктом відносно іншого або у разі невиправдання наданої довіри взаємодія може припинитися, але сама потреба у взаємодії на цьому не вичерпується, оскільки соціальний суб'єкт і далі потребує включення у соціальні відносини з іншими соціальними суб'єктами. Отже, в результаті припинення/обмеження взаємодії, викликаной недовірою залишається вільне місце як для потенційного нового суб'єкта взаємодії, так і для тієї ролі, яку він виконував. У зв'язку з цим виникає потреба у пошуку нового актора, який може це місце зайняти. Тому доцільно вважати, що недовіра — це негативна морально-етична, емоційна та прагматична оцінка соціальним суб'єктом деякого со-

ціального об'єкта з позицій його надійності й відповідності потребам індивіда, яка виступає стійкою настановою на обмеження або припинення взаємодії з даним об'єктом та водночас формує подібне ставлення до схожих соціальних об'єктів, і як наслідок, стимулює пошук нових більш надійних контактів.

Тому розуміння недовіри лише як відсутності довіри видається некоректним баченням, яке не враховує подальші ефекти від функціонування феномену недовіри. Знову ж таки, природу недовіри розкриватимуть її функції у складі соціального капіталу. Суб'єкт, який дотримується позиції недовіри, вдається до мінімізації ризиків у взаємодії, полишаючи ненадійні контакти у своїй егомережі як номінальні знайомства, які практично не передбачають практик взаємодії. Також недовіра спонукає соціального суб'єкта до активації контролю задля перевірки надійності контактів. Обмеження взаємодії з ненадійними контактами, безумовно, захищає суб'єкта взаємодії від ризиків, але водночас звільняє в його соціальній мережі місця, які займали ці індивіди, відповідно, соціальні ролі, які вони виконували в житті соціального суб'єкта зникають також. Деякою мірою це спонукає суб'єкта соціального капіталу до свідомого або несвідомого пошуку нових контактів, які б могли замінити попередні. Таким чином, недовіра, з одного боку, обмежує взаємодію соціального суб'єкта з іншими, а з другого — спонукає його до пошуку нових, більш надійних контактів, що веде до оновлення або розширення соціального капіталу. Незважаючи на те, що в науковому обігу довіра та недовіра здебільшого розглядаються як “дві дзеркальні протилежності”, у структурі соціального капіталу вони відповідають за формування останнього, але довіра формує нові контакти за рахунок готовності індивіда до кооперації, а недовіра — за рахунок потреби у заміні ненадійних контактів новими, більш надійними. У цілому недовіра виконує такі функції: 1) мінімізація ризиків у взаємодії; 2) перевірка надійності

контактів та їх селекція; 3) поновлення/розширення соціального капіталу.

Таким чином, у складі соціального капіталу довіра та недовіра мають значно більше спільного, аніж здається на перший погляд. Попри те, що недовіра є захисним механізмом, який обмежує взаємодію соціального суб'єкта з іншими, він також сприяє оновленню соціального капіталу, крізь залучення контактів у соціальну мережу.

Що стосується інших складових соціального капіталу, зрозуміло, що, по-перше, його формують компоненти, які відповідають за інтеграцію. Окрім довіри, такими елементами є солідарність й толерантність. За силою інтеграції солідарність поступається довірі, але все ж таки формує соціальний капітал типу "bonding"². Толерантність формує соціальний капітал типу "bridging"³. Важливим інтегруючим елементом, що зумовлює стійкість взаємодії, є взаємність.

У будь-якому суспільстві взаємодія координується певними правилами, нормами і т.д. Соціальний капітал як площадка взаємодії не є винятком з цього правила, тому соціальні норми також відіграють значну роль у його функціонуванні і входять до його складу як орієнтири поведінки, на які спираються суб'єкти у своїй взаємодії. Відповідно соціальні та культурні цінності також орієнтують соціальних суб'єктів у їхній взаємодії і також входять до соціального капіталу. Значною мірою взаємодію регулюють зобов'язання, які соціальні суб'єкти мають один перед одним. Відповідно, в процесі взаємодії формуються і соціальні очікування. Соціальні норми, соціальні та культурні цінності, зобов'язання та соціальні очікування регулюють взаємодію індивідів. В процесі взаємодії з інши-

---

² Bonding — зобов'язуючий соціальний капітал, що уособлений у зв'язках у середині соціальних груп, до яких входить і суб'єкт соціального капіталу.

³ Bridging — з'єднуючий соціальний капітал, сформований на основі зв'язків між різними соціальними групами.

ми соціального суб'єкта можуть спіткати певні загрози, що спонукає його до вироблення захисних механізмів. Як ми вже розглянули, саме до них відноситься недовіра. Однак відносини, насичені невеликим ресурсом довіри, нерідко супроводжуються контролем задля уважності та можливості оминати загрози. В деяких випадках взаємодія може бути пов'язана з певними загрозами, які суб'єкт усвідомлює, але продовжує інтеракцію, вдаючись до ризику.

Як відомо, особливу цінність соціального капіталу становить його здатність конвертуватися в інші форми капіталу, уособлені як у моральних, так і у матеріальних благах. Конвертації відбуваються шляхом взаємодопомоги та соціальної підтримки. Відповідно, цілі суб'єкта досягаються за умов його активності, зокрема соціальної і громадської, що потребує від нього виявлення його соціальної ініціативи.

Дж. Коулман щодо наявності тих чи інших елементів у складі соціального капіталу висловився так: "Він включає безліч складових, які характеризуються двома загальними властивостями: вони, по-перше, складаються із декількох соціальних структур, і, по-друге, полегшують визначені дії акторів всередині структури, будь-то індивід або корпорація" [5, с. 124].

З урахуванням основних підходів до структурування соціального капіталу в соціології нами сконструйовано структурно-функціональну модель, де структурними елементами пропонується вважати: соціальних акторів; кола спілкування суб'єкта соціального капіталу, організовані відповідно до соціальної дистанції між ним та його контактами; а також власне соціальну мережу контактів суб'єкта соціального капіталу. До функціональних елементів пропонується відносити: 1) інтегруючі: довіра, солідарність, толерантність, взаємність; 2) регулюючі: соціальні норми, соціальні та культурні цінності, зобов'язання, соціальні очікування; 3) захисні: ризик, контроль, недовіра; 4) ціле-

досягаючі: взаємодопомога, соціальна підтримка, громадська активність, соціальна активність, соціальна ініціатива. Разом ці елементи забезпечують функціонування соціального капіталу. В перспективі всі ці положення потребують детального розгляду та аналізу. Однак вже зараз назріла необхідність більш чіткого визначення складових соціального капіталу та тих функцій, які вони виконують. Якщо наразі довірі відведено окреме місце у роздумах щодо будови соціального капіталу, необхідно враховувати і наявність недовіри, яка, в свою чергу, також потребує теоретико-соціологічного обґрунтування, необхідного для більш вичерпного розкриття природи соціального капіталу та його структури.

Література

1. *Заболотная Г.М.* Феномен доверия и его социальные функции / Г.М.Заболотная // Вестник РУДН. Серия Социология. — 2003. — С.67–73.
2. *Гросс П.* Доверие в нестабильном мире / П.Гросс // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 11, Социология: РЖ/РАН.ИНИОН. Центр социал. науч.-информ.исслед. Отд. Социологии и социал. Психологии. — М., 2010. — №2. — С.15–20.
3. *Эндресс М.* Функционирующее доверие — дорефлексивный или метарефлексивный ресурс / М. Эндресс // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 11, Социология: РЖ/РАН.ИНИОН. Центр социал.науч.-информ.исслед. Отд. социологии и социал. психологии. — М., 2010. — №2. — С.15–20.
4. *Зинченко В.П.* Психология доверия / В.П. Зинченко // Вопросы философии. — 1998. — №7. — С. 76–92.
5. *Коулман Дж.* Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман // Общественные науки и современность. — 2001.— №3. — С. 122–139.